

Úvodní zamyšlení: manželství v pozdním středověku

Středověké manželství. Jediná svátost, kterou si udělují sami věřící mezi sebou. Nutné zlo k plzení dětí. Duchovní svazek. Církvi tolerovaný vztah mezi čistým panenstvím a ctným vdovstvím. Cesta k dosažení politických cílů a naplnění rodičovských, příbuzenských či vlastních ambicí. Vztah, jenž slouží k usměrnění sexuálních pudů a napomáhá zamezení páchání ještě horších, tělesných i duchovních hříchů. Možnost sociálního vzestupu a cesta k rozmnožení rodinného majetku. Vztah bez lásky uzavřený za zády snoubenců. Do těchto a mnoha dalších schémat je možné skrýt pojem manželství, jenž ve středověku pronikal do světských i církevních souřadnic středověkého světa.

Bádání o manželství, o rituálech a zvycích s ním spojených, patří k důležitým výzkumným tématům dějin středověku. V sociálním i právním slova smyslu vedlo uzavření manželského svazku ke vzniku nejnižší, základní organizační jednotky, jež fungovala v rámci středověké společnosti. Společně s rozvojem učení středověké církve o svátostném charakteru manželství došlo k zásadní proměně funkce a významu manželství. Ze soukromé a dosti volné dohody se manželství přetvořilo v dobrovolný svazek dvou osob, uzavíraný před Bohem a požehnaný knězem, svazek, jehož uzavření bylo orámováno několika zásadními předpisy a podléhalo právnímu dohledu. Církevní učení o svátostném charakteru manželství stanovovalo cíle a úkoly sňatku uzavřeného *in facie Ecclesiae*. Ideálním manželským párem se stali Marie a Josef. Vyobrazení jejich zasnub, jež tak často nacházíme v evropském malířství od 14. století, sloužilo jako zřetelná a jasně čitelná vizualizace církevního učení o svátosti manželské. Rituály, předpisy i zvyklosti spojené s manželstvím se vztahovaly na všechny vrstvy křesťanské společnosti od královských rodů po venkovany a jejich rozšíření představovalo jeden ze základních elementů procesu christianizace *en profondeur*. Z tohoto důvodu se svátostné pojetí manželství setkalo v pozdním středověku s tak silným odporem ze strany některých proudů středověké náboženské heterodoxie (kataři, valdenští, lollardi), které ho pojímaly jako jednu z forem kontroly světské společnosti prostřednictvím římské církve.

Jestliže v 19. století a v první polovině následujícího věku zůstávalo manželství ve středověku výsostným tématem kanonicko-právního historického bádání, které se zaměřovalo především na rozkrytí názorů teologů a tvůrců církevního práva, týkajících se sňatku jako konsenzuálního svazku, pak poslední desetiletí mediivistického zkoumání reprezentují výrazný kulturalistický obrat v nazírání na svátostný svazek mezi

mužem a ženou. Onen důraz na sociokulturní aspekty středověkého manželství se pokouší zprostředkovat soubor studií českých, slovenských a polských badatelů, kteří svůj zájem zaměřili na matrimoniální problematiku 14. a 15. století. Na konci středověku, s jistým opožděním oproti západní Evropě, se totiž v českém, polském a uherském prostředí začínají výrazněji prosazovat snahy podřídit uzavírání manželství církevnímu dohledu a na minimum omezit jeho stále patrný světský charakter, a to jak v šlechtickém, tak i v měšťanském a venkovském prostředí. Těmto disciplinačním snahám církve je věnován první oddíl studií. Krzysztof Ożóg (*Małżeństwo w polskim ustawodawstwie synodalnym wieków średnich*) analyzoval právní nařízení vydávaná při zasedání polských biskupských a arcibiskupských synod mezi 13.–15. stoletím. V těchto právních textech byla věnována velká pozornost jak objasnění sakramentálního charakteru sňatku, tak formálním otázkám spojeným s manželstvím, především problematice ohlášek, vůči nimž se negativně stavěla (v krakovské diecézi úspěšně) polská šlechta. Obdobně jako v západní Evropě, stejně jako v prostředí pražské diecéze, usilují polská synodální nařízení o prosazení zákazu uzavírání tajných manželství. Podle statut krakovské diecéze z roku 1459 měly být v každé farnosti vedeny matriky uzavřených sňatků s jednotným formulářovým zápisem. Z daného období se však žádné matriky nedochovaly, což ostatně platí i pro Čechy a Moravu. Problematice tajných manželství je věnována i studie Martina Nodla (*In facie ecclesiae*), v níž se autor zamýšlí nad rozsahem uzavírání tajných manželství v pražské diecézi 14. a 15. století. Na základě dochovaných pramenů dospívá ke zjištění, že přes soustavné disciplinační snahy církevních představitelů, vyjádřené jak synodálními nařízeními, tak arcijáhenskými vizi-tacemi, bylo uzavírání sňatků bez jakékoli spoluúčasti církve velmi rozšířeným jevem ve venkovském i městském prostředí. Ono odmítání spoluúčasti církve při předání si manželských slibů ale nebylo výrazem vědomého protivení se církevnímu dohledu, ale mnohem spíše projevem přetrvávání světského charakteru uzavírání manželství ve světě laiků. Onen důraz na světský charakter uzavírání manželství můžeme ve stejné době doložit i v šlechtickém a panovnickém prostředí, kde sice nebyly předávány manželské sliby bez přítomnosti kněze, ale jinak zde konsensuální charakter manželství ustupoval mocenským a politickým tlakům a nadále zde, obdobně jako ve světě měšťanů a vesničanů, hrálo v povědomí lidí velkou roli sexuální spojení snoubenců během manželské noci. Obdobně rezistentní vůči disciplinačním snahám církve bylo i městské právo, jež v majetkoprávních záležitostech výrazně omezovalo svobodu uzavírání sňatků. Izabela Skierska (*Rozwiązanie małżeństwa w Polsce późnego średniowiecza w świetle praktyki sądów kościelnych*) zaměřila svoji pozornost na doposud zcela nestudovanou podobu rozvázání manželství v Polském prostředí 15. století. Vycházela přitom s bohatého materiálu soudní proveniencí hnězdenské a lvovské arcidiecéze. Pozoruhodné je, že pro veškeré formy rozvázání či anulace manželství se zde užívalo téhož pojmu – *divorcium*. Iniciativa rozvázat manželství byla v absolutní většině ryze soukromá, často motivovaná snahou donutit jednoho z manželů uzavřít sňatek *in facie ecclesiae*. Skierská tak nepřímou dokázala, že především ve venkovském prostředí bylo velmi mnoho manželství uzavíráno bez spoluúčasti církve jako manželství tajná, podle ryze světských zvyklostí. Zdá se být proto zřejmé, že se v polském laickém prostředí pozdního středověku neprosadila jednotná církevní forma uzavírání manželství, a to i přesto, jak ukázala Monika Saczyńska (*Rytuály kościelne związane z małżeństwem w Polsce późnego średniowiecza na podstawie pontyfikatów krakowskich z XV wieku*), že v krakovské diecézi existovaly v 15. století přinejmenším dva pontifikály (biskupa Tomáše Strzępińskiego a biskupa

Fridricha Jagellonského), v nichž bylo v normativní rovině popsáno několik rituálů spojených s uzavíráním manželství: benedikce novomanželů a benedikce darů. Z toho, že se v pontifikálech neobjevují zmínky o mši, Saczyńska vyvodila, že i pontifikály připouštěly uzavírání sňatků mimo církevní prostory, i když za spoluúčasti kněze, tedy jak to i z jiných pramenů známe pro svět polské aristokracie. Specifickým rituálem byla v pontifikálech benedikce manželky po svatební noci a benedikce rodičky.

Druhý oddíl je věnován manželství jako mocenskému aktu, jenž byl jedním z prostředků promyšlené dynastické politiky. Rozsáhlá studie Petra Elbla (*Die Heirat zwischen Elisabeth von Luxemburg und Herzog Albrecht V. von Österreich. Rechtliche, finanzielle und machtpolitische Zusammenhänge*) se věnuje významnému pozdně středověkému dynastickému sňatku mezi rakouským vévodou a pozdějším římským, uherským a českým králem Albrechtem V. a dcerou císaře Zikmunda Lucemburskou Alžbětou. K tomuto sňatku se dochoval ucelený soubor listin od smlouvy o budoucím sňatku z roku 1411 přes vlastní sňatkové, dědické a spojenecké smlouvy z roku 1421 až po papežem dodatečně udělenou dispens z roku 1431, které jsou ve studii analyzovány a nově vydány. Vedle analýzy jednotlivých dokumentů autor zasazuje sňatkový projekt do širšího kontextu habsbursko-lucemburských vztahů a nově nahlíží roli Albrechta V. v protihusitské politice Zikmunda Lucemburského. Přímou v souvislosti s daným sňatkem se pokouší zodpovědět otázku, do jaké míry byly pozdně středověké dynastické sňatky vázány na soubor obyčejového manželského majetkového práva, a dochází ke zjištění, že daný sňatek představuje významnou odchylku od dobových právních zvyklostí. Rolí sňatků v dynastické politice polských jagellonských králů na mnoha příkladech zkoumala Urszula Borkowska (*Małżeństwa jagiellońskie*). Z jí analyzovaných královských sňatků přitom vyplývá, že v prostředí krakovského královského dvora hrála při uzavírání manželství výraznou roli polská šlechta a politicky aktivní polští preláti, kteří výrazně ovlivňovali výběr nevěsty královských synů i ovdovělých králů. Příkladovou studii stavovského vlivu na manželství polského krále Zikmunda Augusta předložila Agnieszka Januszek-Sieradzka (*De rege et uxore. Kwestie małżeństw Zygmunta Augusta na sejmach*), která ukázala, že šlechtické politické reprezentace v mnoha ohledech vystupovaly proti Zikmundovým představám a proti jeho manželské politice a zasahovaly do jeho ryze privátního života, což by v případě jiných evropských dvorů jistě nebylo možné. Manželské politice je věnována i stať Antonína Kalouse (*Tři týdny slávy, tři roky šťastného manželství: Beatrix a Matyáš*). Autor v ní zkoumá dlouho neúspěšné snahy uherského krále Matyáše Korvína získat po smrti své první manželky Kateřiny novou choť. To se mu podařilo až po deseti letech v Neapoli v osobě Beatrix, dcery neapolského krále Ferranta. Svatbu mezi Matyášem a Beatrix tvořila celá řada rituálů a slavností, které se v podstatě odehrávaly od chvíle, kdy neapolský král se svatbou souhlasil a kdy se Matyáš o tomto souhlasu v obležené Vratislavi na konci roku 1474 dozvěděl, až do setkání snoubenců a korunovace nové královny ve Stoličném Bělehradě, resp. potvrzení svatby v Budíně. Samotný sňatek popsalo několik očitých svědků a pozdějších kronikářů. Z jejich zpráv jednoznačně plyne, že svatba s královskou dcerou byla skvostnou událostí a navenek měla reprezentovat moc a bohatství uherského panovníka. Na politické a majetkoprávní aspekty šlechtických sňatků v uherském prostředí se zaměřila Daniela Dvořáková (*Manželstvo uhorskej šľachty*). Bohatý listinný materiál jednoznačně ukazuje, že v prostředí uherského šlechtického prostředí bylo manželství jednou z častých forem sociálního vzestupu stejně jako jednou z podob šlechtické reprezentace. Z jejich zjištění rovněž vyplývá, že se uherská šlechta, obdobně jako šlechta polská, vnímala uza-

vírání manželství jako výrazně světskou záležitostí a opakovaně se pokoušela omezovat církevní dohled, a to jak z hlediska rituálů, tak z hlediska možnosti rozvázat neplodná manželství. Obdobně jako v polském království však byly v Uhrách uzavírány i stavovsky nerovné sňatky, motivované jak majetkově, tak někdy i s téměř romantickým milostným pozadím. Každopádně díky této studii víme dnes o manželstvích uherské šlechty mnohem více než o manželstvích české i moravské šlechty ve 14. a 15. století. Ryze majetkoprávní záležitosti na příkladu Starého Města pražského sledovala prostřednictvím výpovědí měšťanských testamentů Kateřina Jiřová (*Manželství v pražském měšťanském prostředí. Staroměstské svatební smlouvy z druhé poloviny 15. století*), s vědomím, že testamenty mají z hlediska matrimoniální problematiky výrazné limity.

Třetí oddíl je věnován pozdně středověkému názírání na manželskou a mimomanželskou sexualitu, a to především z hlediska potýkání se tělesného a duchovního charakteru manželství. Polské prameny v tomto ohledu velmi barvitě využil Adam Krawiec (*Pożądanie i rytuał. Seksualność małżeńska w późnym średniowieczu*), jenž se zaměřil především na napětí mezi teologickými normami a každodenními sexuálními praktikami. Naopak Kateřina Čadková (*Ach ta láska nebeská. Příspěvek k fenoménu duchovního manželství v prostoru středověké mystiky*) obrátila pozornost od manželství jako tělesného vztahu k manželství jako duchovnímu svazku. Na několika příkladech ukázala, že jistá forma manželství a intimity našla své místo i v nejvyšších sférách duchovního života, především ve spojení s Bohem. Mystici ženského i mužského pohlaví připodobňovali k manželství, které uzavírá člověk (jeho duše) se Stvořitelem ve chvílích intimního spirituálního spojení. V základních rysech se přitom popis duchovního manželství velmi podobal instituci manželství světského a k jeho popisu se užíval slovník a paraboly, jež nabízí matrimoniální terminologie. Stať Pavla Blažka (*Zhovadilé způsoby. Islámská manželství očima středověkých západních cestovatelů*) překračuje hranice latinské Evropy a zabývá se popisy islámských manželství ve zprávách pozdně středověkých západních cestovatelů do Egypta a Svaté země. Odlišné – v některých zásadních aspektech přímo protichůdné – matrimoniální normy a praktiky ve středověkém islámu tvořily jeden z nejviditelnějších rozdílů mezi islámským a křesťanským světem. Není proto divu, že jim středověcí západní cestovatelé věnovali značnou pozornost a že tyto praktiky a normy pro ně tvořily významnou součást jejich obrazu islámu. Platí to zejména o islámské praxi mnohoženství a legálního konkubinátu s otrokyněmi, ale také o rozvodu a s ním spojenou praxí tzv. očištných manželství. Někteří cestovatelé navíc zmiňovali islámská pravidla týkající se sňatků mezi příbuznými a šiitskou praxí manželství „na dobu určitou“. Vedle těchto odlišných právních a náboženských norem islámských manželství ličili někteří západní cestovatelé také průběh muslimské svatby a věnovali pozornost tomu, co z jejich pohledu představovalo „zvláštnosti“ manželského života muslimů. Mimo to se Blažek zamýšlí nad tím, jak se do popisů islámských manželství promítaly soudobé křesťanské manželské normy a praxe. Zároveň pak hledá odpověď na otázku, do jaké míry popisy islámských manželství, zejména islámské polygamie, konkubinátu a rozvodových praktik, odpovídají normám a praxi v tehdejší islámské společnosti či do jaké míry se jedná o pouhé západní proti-islámské stereotypy.

Všechny tři oddíly této knihy se pohybují jak v rovině církevní normy manželského práva a manželských rituálů, tak v rovině praxe, jež se od norem a rituálů často odchylovala. Teologické představy o uzavírání manželství stejně jako o sexuálním způsobu života v manželství v mnoha ohledech narážely na zakořeněné zvyklosti laického světa, jenž se jen pozvolna a často nerad přizpůsoboval oněm disciplinačním snahám církve

po 4. lateránském koncilu. Stati zahrnuté do této knihy rovněž ukázaly, že manželství nebylo z hlediska jednotlivých sociálních světů v pozdním středověku nijak homogenním jevem a že se jak z hlediska akceptování norem, tak z hlediska praktikovaných rituálů a s nimi spojených slavností a ceremonií světy panovnických dvorů, šlechtických rezidencí, měšťanských domů a venkovských usedlostí od sebe dosti výrazně lišily. Každopádně zkoumání manželství v pozdním středověku představuje jednu z možností jak proniknout ještě hlouběji do mentálního světa pozdně středověkých lidí, kteří viděli v manželství možnosti nové sociální existence.

Paweł Kras - Martin Nodl